

Η άμεση βία στα ελληνικά σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της περιόδου 1974-2006: Διαχρονική έρευνα υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης

*Αικατερίνη Τσέκου**

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα αντλεί τα θεωρητικά της ερείσματα από την Παιδαγωγική της Ειρήνης, τη θεωρία του Johan Galtung για την τριπλή ταξινόμηση της βίας ως άμεσης ή προσωπικής, έμμεσης/δομικής ή διαρθρωτικής και πολιτισμικής, τη Διεθνή Έρευνα Σχολικών Βιβλίων και την αντίστοιχη πολιτική προσέγγισή του μαθήματος των Θρησκευτικών. Αντικείμενο της έρευνας αποτέλεσαν εικοσιένα (21) σχολικά βιβλία Θρησκευτικών Γυμνασίου και Λυκείου της μεταπολιτευτικής περιόδου, ενώ η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε είναι η Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου. Από τις αναλύσεις προκύπτει ότι τα υπό έρευνα σχολικά βιβλία, στο σύνολό τους καταδικάζουν τη χρήση βίας μέσα από την προβολή των δεινών που προκαλούν οι συγκρούσεις και οι εχθροπραξίες, οι οποίες, συνδέονται με κοινωνικοοικονομικοπολιτικά κίνητρα και προβάλλουν την επίλυση των διενέξεων με ειρηνικές και δημοκρατικές διαδικασίες.

Λέξεις κλειδιά: Παιδαγωγική της Ειρήνης, βία, σχολικά βιβλία Θρησκευτικών, συγκρούσεις, πόλεμος.

* Ph.D. Θεολογίας, Ph.D. Παιδαγωγικής, M.Sc. Παιδαγωγικής, Διευθύντρια βου Γυμνασίου Ν. Ιωνίας, μέλος του Κέντρου Έρευνας Σχολικού Βιβλίου και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης (Κ.Ε.Σ.ΒΙ.Δ.Ε) του Τομέα Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.

A. Εισαγωγικά-Θεωρητικό πλαίσιο

Η Θεωρητικό πλαίσιο της παρούσας έρευνας αποτελούν η Παιδαγωγική της Ειρήνης, η θεωρία του Νορβηγού ερευνητή της ειρήνης Johan Galtung για την τριπλή ταξινόμηση της βίας ως άμεσης ή προσωπικής, έμμεσης/δομικής ή διαρθρωτικής και πολιτισμικής οι οποίες βρίσκονται σε άμεση αλληλεξάρτηση, η Διεθνής Έρευνα Σχολικών Βιβλίων και η αντίστοιχη πολιτική προσέγγιση του μαθήματος των Θρησκευτικών. Ειδικότερα:

Η Παιδαγωγική της Ειρήνης εμφανίστηκε στις αρχές του 20ού αιώνα, ιδιαίτερη όμως ανάπτυξη γνώρισε μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο (Μπονίδης, 1998; 2003; υπό έκδοση;). Είναι ο ειδικός επιστημονικός κλάδος της Παιδαγωγικής, ο οποίος έχει ως αντικείμενό του –μεταξύ άλλων- «το σχεδιασμό μιας εκπαίδευσης που εξετάζει τις διαφορετικές μορφές της βίας και την απουσία της ειρήνης σε διεθνές και ενδοκοινωνικό επίπεδο, αναλύει, διαγιγνώσκει τις αιτίες και τη σχέση αιτίας και αιτιατού των φαινομένων αυτών με σκοπό να συμβάλλει στη μείωσή τους» (Μπονίδης, 1998). Η Παιδαγωγική της Ειρήνης επιδιώκει μέσα από παιδαγωγικές διαδικασίες να απαλείψει από το μυαλό των εκπαιδευόμενων αντιλήψεις που στηρίζονται σε βίαια πρότυπα, να ενισχύσει το αίσθημα της ανοχής και σεβασμού της ιδιαιτερότητας, να αποδυναμώσει τα στερεότυπα, να καλλιεργήσει το αίσθημα μιας συλλογικής ταυτότητας και να συμβάλλει στη δημιουργία μιας νέας τάξης πραγμάτων εδραιωμένης στην ειρήνη (Hicks, 2004; Johnson & Johnson, 2006; Hettler & Johnston, 2009; Coy & Hancock, 2010). Καλύπτει όλο το φάσμα της τυπικής και της άτυπης εκπαίδευσης και στοχεύει στην καλλιέργεια γνώσεων στάσεων, αξιών, δεξιοτήτων, συμπεριφορών που απαιτούνται για την καλλιέργεια ενός πολιτισμού ειρήνης (Μπονίδης, 1998; 2003; υπό έκδοση; Ardizzone, 2001; Reardon, 2002; Harris, 2004; Arweck & Nesbitt, 2008; Toh, 2010). Επιπλέον έχει επίκεντρο τους μαθητές και την κοινωνία και αποβλέπει στην εξασφάλιση της ανθρώπινης ασφάλειας, της ισότητας, της δικαιοσύνης, της διαπολιτισμικής κατανόησης, του διεθνούς διαλόγου, της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, του σεβασμού για τη ζωή, της δέσμευσης για τη μη βία, θεωρώντας ότι η εξασφάλιση και εδραίωση μιας παγκόσμιας ειρήνης μπορεί να επιτευχθεί μέσω της διαδικασίας της αγωγής (Μπονίδης, 1998; 2003; υπό έκδοση; Page, 2004; Salomon, 2004; Danesh, 2006; Bekerman, 2007; Bajai & Brantmeier, 2010; Lum, 2010; Τσέκου, 2015).

Η άμεση ή προσωπική βία προϋποθέτει μια άμεση σχέση μεταξύ του δράστη και του παραλήπτη της βίας, υπάρχει πάντα ένας «ηθοποιός» ή ένας παράγοντας ο οποίος δεσμεύει τη βία (Galtung, 1969), πρόκειται για μια προσχεδιασμένη εκδήλωση βίαιης συμπεριφοράς εναντίον κάποιου προσώπου ή ομάδων και προξενεί ορατή φυσική βλάβη. Μορφές άμεσης βίας μπορούν να είναι, μεταξύ άλλων, στο παγκόσμιο σύστημα ο πόλεμος και η γενοκτονία, σε επίπεδο κοινωνίας ο εμφύλιος πόλεμος και σε επίπεδο ατόμου η εγκληματικότητα (Μπονίδης, 1988). Η δομική /έμμεση ή διαρθρωτική βία, από την άλλη μεριά, εντοπίζεται στις δομές των κοινωνικοοικονομικών και πολιτικών συστημάτων σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο και είναι εξίσου επιβλαβής όσο και η άμεση ή προσωπική βία (Galtung, 1969). Η πολιτισμική βία την οποία εισήγαγε ο Νορβηγός ερευνητής της ειρήνης Johan Galtung το 1990 νομιμοποιεί την άμεση και έμμεση/δομική βία μέσα από κάποιες πτυχές του πολιτισμού όπως η θρησκεία, η ιδεολογία, η τέχνη, η γλώσσα, η επιστήμη ώστε να επιτρέπουν ή να διευκολύνουν τη χρήση της άμεσης βίας ή τη διαιώνιση της έμμεσης/δομικής βίας (Galtung, 1996).

Παράλληλα, η ενασχόληση με το σχολικό βιβλίο διεθνώς συνεπικουρεί την ευρέως αποδεκτή από τον επιστημονικό χώρο θέση πως το σχολικό βιβλίο αποτελεί πολιτικό «προϊόν», το οποίο συνδέεται με συμφέροντα και εξουσία (Giroux, 1981; Luke, 1988), στοχεύει στη μετάδοση και αναπαραγωγή της συγκεκριμένης κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας και της κυρίαρχης ιδεολογίας της ιστορικής περιόδου κατά την οποία συγγράφεται, λειτουργώντας ταυτόχρονα ως κατεξοχήν πεδίο μετάδοσης αξιών και προτύπων (Μπονίδης, 2004; 2007; 2009; υπό έκδοση; Apple, 2008). Ιδιαίτερα τα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών, μέσω της γνώσης που παρέχουν, συμβάλλουν στην κοινωνικοποίηση των μαθητών/τριών, επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τις ειρηνικές ή βίαιες επιλογές και τη συμπεριφορά των ατόμων καθώς και τη σχέση και την επικοινωνία μεταξύ ατόμων, κοινωνικών ομάδων και λαών, διαμορφώνοντας στους αποδέκτες/τριες διαθέσεις, στάσεις, προκαταλήψεις ή και εικόνες «εχθρού» για ομάδες και λαούς, κατασκευάζοντας και αναπαράγοντας την εικόνα του εθνικού «εαυτού» και του εθνικού «άλλου», ταυτίζοντας το έθνος με τη θρησκεία και εμφανίζοντας άλλοτε μικρότερο και άλλοτε μεγαλύτερο βαθμό εθνοκεντρισμού (Μαυροσκούφης, 2006; Μπονίδης, 2007; Τσέκου, 2014a; 2014b; 2014c; 2015; υπό έκδοση), στοιχείο το οποίο παρατηρείται και στα σχολικά βιβλία και άλλων μαθημάτων, όπως η Γλώσσα, η Ιστορία, η Πολιτική Αγωγή, η Γεωγραφία

και η Λογοτεχνία (Αχλης, 1983; 1993; Μπονίδης, 1988; 2004; 2009; υπό έκδοση; Ξωχέλλης, κ.ά., 2000a; 2000b; Μαυροσκούφης, 2006).

Γι αυτό το λόγο σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα έγιναν πολλές προσπάθειες αναθεώρησης των σχολικών βιβλίων υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης από διεθνείς οργανισμούς, όπως, η UNESCO (UNESCO, 1949; 1974; Μπονίδης, 1988; 2004; υπό έκδοση; υπό έκδοση), το Συμβούλιο της Ευρώπης και το Ινστιτούτο Διεθνούς Έρευνας Σχολικών βιβλίων Georg Eckert (Fritzsche, 1992; Johnsen, 1993; Μπονίδης, 1998; 2004; υπό έκδοση). Στην Ελλάδα, στο πλαίσιο αυτό δραστηριοποιείται, στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, στο Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής Σχολής, στον Τομέα Παιδαγωγικής, το Κέντρο Έρευνας Σχολικών Βιβλίων και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης (Κ.Ε.Σ.ΒΙ.Δ.Ε) (Ξωχέλλης, 2002; Μπονίδης, 2014b; Τσέκου, 2014d) το οποίο τελεί υπό τη διεύθυνση του Αναπληρωτή Καθηγητή Κυριάκου Μπονίδη.

Στο πλαίσιο που προδιαγράφηκε παραπάνω, εντάσσεται και η θεματική της παρούσας έρευνας στην οποία ερευνώνται οι γνώσεις που παρέχονται και οι στάσεις που μπορούν να καλλιεργηθούν μέσα από τα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της περιόδου 1974-2006 στους εκπαιδευόμενους/ες σχετικά με την απόρριψη της βίας, ως απαραίτητη προϋπόθεση για την εδραίωση της ειρήνης σε τοπικό, κοινωνικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο.

B. Η ΕΡΕΥΝΑ

1. Σκοπός

Σκοπός της έρευνας είναι να καταγράψει και να αναλύσει την άμεση βία όπως προβάλλεται αλλά και όπως διαμορφώνεται στο κείμενο και στο περιεχόμενο των ελληνικών σχολικών βιβλίων των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της περιόδου 1974-2006, ενταγμένων στο ιστορικό πλαίσιο συγγραφής και χρήσης τους, υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης.

2. Το υπό έρευνα υλικό.

Σημαντικό Υλικό της έρευνάς μας αποτέλεσαν εικοσιένα (21) σχολικά βιβλία Θρησκευτικών της περιόδου 1974-2006. Μελετήθηκαν 3 βιβλία της Α΄ Γυμνασίου με έτος έκδοσης 1996, 2002, 2006, 3 βιβλία της Β΄ Γυμνασίου με έτος έκδοσης 1982,

1996, 2006, 4 βιβλία της Γ΄ Γυμνασίου με έτος έκδοσης 1980, 1991, 1999, 2006, 1 βιβλίο για τις τρεις τάξεις του Λυκείου με έτος έκδοσης 1978, 4 βιβλία της Α΄ Λυκείου με έτος έκδοσης 1979, 1985, 1992, 2000, 3 βιβλία της Β΄ Λυκείου με έτος έκδοσης 1980, 1996, 1999/2006, 3 βιβλία της Γ΄ Λυκείου με έτος έκδοσης 1982, 1996, 1999/2006.

3. Η μεθοδολογία της έρευνας-Το «παράδειγμα» ανάλυσης της παρούσας έρευνας

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για την παρούσα ανάλυση των υπό έρευνα σχολικών βιβλίων είναι η Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου (Mayring, 2000; Μπονίδης, 2004; 2014a; υπό έκδοσηb; Πουρκός, 2010), με την οποία διερευνήθηκαν, κάθετα και οριζόντια οι αιτίες, μορφές, συνέπειες των συγκρούσεων, η λεκτική και ψυχολογική βία καθώς και οι προτάσεις για την αποφυγή των συγκρούσεων.

Ως ερμηνευτικές κατευθύνσεις της ανάλυσης ορίζονται ο πομπός, το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργούν τα βιβλία και οι μαθητές/τριες ως δέκτες (Μπονίδης 2004). Κατά την ανάλυση με κατεύθυνση τον πομπό και το κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον συγγραφής των εν λόγω βιβλίων ως πομπός του μηνύματος θεωρούνται οι συντάκτες των βιβλίων όχι ως μεμονωμένες προσωπικότητες αλλά ως φορείς της κυρίαρχης ιδεολογίας, εφόσον τα ερευνώμενα σχολικά βιβλία της προαναφερθείσας περιόδου είναι προϊόν εγκεκριμένο από την πολιτική ηγεσία, ενώ ως κοινωνικοπολιτικό συγκεκριμένο θεωρείται το ιστορικό πλαίσιο συγγραφής και χρήσης τους. Διάυλος επικοινωνίας είναι το κείμενο και το περιεχόμενο των ερευνώμενων σχολικών βιβλίων των Θρησκευτικών της περιόδου 1974 έως 2006, ενώ μήνυμα αποτελεί το φανερό (τι δηλώνεται) περιεχόμενο του κειμένου και του περιεχόμενου των εν λόγω σχολικών βιβλίων ενταγμένο στο ιστορικό τους πλαίσιο.

Συγκεκριμένα, οι αναλύσεις έγιναν σε μακρο-επίπεδο με ένα «παράδειγμα» της ποιοτικής ανάλυσης το οποίο συζευγνύει τα επιμέρους παραδείγματα της ποιοτικής ανάλυσης με την ερμηνευτική μέθοδο (Μπονίδης 2004; 2014a; υπό έκδοσηb). Έτσι, με αφετηρία το σκοπό, τα ερευνητικά ερωτήματα και τα θεωρητικά ερείσματα της έρευνας συγκροτήθηκε ένα σύστημα κατηγοριών βάσει του οποίου αποδελτιώθηκαν οι σχετικές αναφορές στα κείμενα, οι οποίες αναλύθηκαν με τη Δόμηση Περιεχομένου

και την Πρότυπη Δόμηση (Μπονίδης, 2004; 2014a; υπό έκδοσηb) ως εξής: Αφού αποδελτιώθηκε με μονάδα καταγραφής το «θέμα» και ταξινομήθηκε σε δελτία, βάσει του συστήματος των (υπο)-κατηγοριών το σχετικό με το αντικείμενο της έρευνας υλικό, περιγράφηκε κατά υποκατηγορία και κατηγορία, με τη δόμηση περιεχομένου. Με αυτόν τον τρόπο έγινε εφικτή η αναπαράσταση του αποδελτιωμένου υλικού σε μακρο-επίπεδο. Στη συνέχεια, με την πρότυπη δόμηση τεκμηριώθηκαν οι παραφράσεις, αφού επιλέχθηκαν από το υλικό και παρατέθηκαν τα «πρότυπα», με το μέγιστο δυνατό συγκείμενο τους, για κάθε (υπο)-κατηγορία, δηλαδή οι πιο χαρακτηριστικές αναφορές με κριτήρια το ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τη μεγάλη συχνότητα και την ιδιαίτερη διατύπωση και οι οποίες έφεραν ενδιαφέροντα μηνύματα όσον αφορά την Παιδαγωγική της Ειρήνης. Έπειτα, στο τέλος κάθε βασικής κατηγορίας ακολούθησε η ερμηνεία του υλικού με την ερμηνευτική μέθοδο (Θεοδώρου, 1999; Μπονίδης, 2004; 2014a; υπό έκδοσηb; Πουρκός, 2010). Στο στάδιο αυτό επιχειρήθηκε με την ερμηνεία των σχετιζομένων με τη θεματική της έρευνας περιεχομένων των υπό εξέταση σχολικών βιβλίων να διαπιστωθεί αν τα συγκεκριμένα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών δρουν ως πεδία διαλόγου στην αντιμετώπιση της βίας και στη δημιουργία ειρηνικών κοινωνιών.

4. Ανάλυση δεδομένων

Η ανάλυση των παραπάνω βιβλίων καταδεικνύει τα εξής:

A. Αναφορικά με τις αιτίες των συγκρούσεων οι σχετικές αναφορές έχουν ως θέμα στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων το θρησκευτικό φανατισμό ο οποίος δεν συμβάλλει στην αποδοχή της εθνοθρησκευτικής και κοινωνικής «διαφοροποίησης», αντίθετα, καλλιεργεί το μίσος εναντίον των ετερόδοξων ή αλλόθρησκων ως εθνοθρησκευτικά και κοινωνικοπολιτικά «άλλων», προσφέρει τη «φυσικοποιημένη» λογική της προάσπισης ή της διάδοσης των «ιερών αξιών» και με αυτόν τον τρόπο χρησιμοποιείται ως νομιμοποιητικός παράγοντας χρήσης της βίας από την κυρίαρχη κοινωνικοπολιτικά «ομάδα» είτε ως στήριγμα της εξουσίας της είτε ως πρόσχημα για επεκτατισμό. Στην πλειονότητα των αναφορών ο ορθόδοξος «εαυτός» είναι αυτός που συνήθως γίνεται δέκτης βίαιων ενεργειών από την αλλόθρησκη ή ετερόδοξη κυρίαρχη «ομάδα», η οποία παρουσιάζει αρνητική εικόνα με χαρακτηριστικά βίαια και κατώτερα του ορθόδοξου «εαυτού». Μεταξύ των ιστορικών γεγονότων αναφέρονται

οι διωγμοί των πρώτων χριστιανών από το Ιουδαϊκό ιερατείο και από τη ρωμαϊκή ηγεσία, οι βίαιες συγκρούσεις εντός του Χριστιανισμού με τις αιρέσεις και η εικονομαχία της Ανατολικής Εκκλησίας στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων. Επίσης, οι διωγμοί κυρίως των ορθοδόξων χριστιανών από το Ισλάμ και από τους Δυτικούς (Σταυροφορίες) παρουσιάζονται με φορτισμένο λόγο στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1974-1981 και 1982-1997 και με πιο ήπια πληροφόρηση στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1997-2006. Ακόμα, η Ιερά Εξέταση και οι θρησκευτικοί πόλεμοι Ρωμαιοκαθολικών και Προτεσταντών στην Ευρώπη από το 16ο έως το 18ο αιώνα καταγράφονται στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006. Γίνεται λόγος για τη φασιστική και ναζιστική ιδεολογία η οποία συνδέεται με τη βία και τον αφανισμό των αντιφρονούντων για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας. Στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων προβάλλονται τα οικονομικά συμφέροντα των «ισχυρών» του πλανήτη, συνδεδεμένα με τα οικονομικά συμφέροντα της βιομηχανίας των όπλων, την αποικιοκρατία, τον ιμπεριαλισμό, τις εδαφικές προσαρτήσεις, τις επεκτατικές τάσεις κρατών, λαών ή εθνών, προκειμένου να πετύχουν την εμπορική και στρατιωτική εκμετάλλευση των κατακτημένων περιοχών, να εδραιώσουν την δική τους παγκόσμια ηγεμονία, γεγονότα τα οποία συνήθως συνδέονται και με ηγετικές στρατιωτικές προσωπικότητες:

-«Η παγκόσμια πολιτική ιστορία είναι, δυστυχώς γεμάτη από θρησκευτική μισαλλοδοξία, που οδήγησε τα κράτη και τους λαούς σε αρκετούς θρησκευτικούς πολέμους (εμφύλιους ή εθνικούς) και σε απάνθρωπους διωγμούς. Αλλά και η θρησκευτική ιστορία των λαών είναι γεμάτη από αιρέσεις, σχίσματα, διώξεις, αφορισμούς και αναθέματα, με χαρακτηριστικότερες εκφράσεις τον εξισλαμισμό των κατακτημένων λαών από τους Άραβες και τους Τούρκους, την Ιερά Εξέταση της Δυτικής Εκκλησίας, την εικονομαχία της Ανατολικής Εκκλησίας, κά... Οι πολιτικοί, φανατίζοντας θρησκευτικά τους λαούς εκμεταλλεύονταν από παλιά τη δύναμη της θρησκείας και τη χρησιμοποιούσαν είτε ως στήριγμα της εξουσίας τους είτε ως πρόσχημα για επεκτατισμό» (Β΄ Λυκείου 1996: 192).

-«Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα ο θρησκευτικός φανατισμός εμφανίστηκε με ένταση σε μερικές φάσεις της ιστορίας. ... τους διωγμούς του Ισλάμ κατά των χριστιανών της Μέσης Ανατολής και αργότερα των Βαλκανίων. Πριν από την πτώση του Βυζαντίου έχουμε τις Σταυροφορίες των Δυτικών χριστιανών κατά των ορθοδόξων χριστιανών και μουσουλμάνων από τον 11ο έως το 15ο αιώνα, με τις

γνωστές επιδιώξεις της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας ...Επίσης, τις δίκες της Ιεράς Εξέτασης, το «κυνήγι μαγισσών» στη Δυτική Ευρώπη και την Αμερική. Τέλος, από τις χειρότερες ενδείξεις θρησκευτικού φανατισμού (με πολιτικά αίτια) υπήρξαν οι θρησκευτικοί πόλεμοι μεταξύ Προτεσταντών και Ρωμαιοκαθολικών στην Ευρώπη από το 16ο έως το 18ο αιώνα» (Β΄ Λυκείου 2006: 174-175).

-«...Τεράστια οικονομικά συμφέροντα βρίσκονται πίσω από πολλές συρράξεις και συχνά οι πόλεμοι κρίνονται αναγκαίοι από όσους επιθυμούν να ξοδευτεί το πανάκριβο στρατιωτικό υλικό που έχει σωρευτεί σε αποθήκες και να παραγγελθεί άλλο στις πανίσχυρες κατασκευάστριες εταιρείες.» (Γ΄ Λυκείου 2006: 66).

Β. Καταγράφονται συγκρούσεις σε διαπροσωπικό επίπεδο· περιπτώσεις δηλαδή κατά τις οποίες φυσικά πρόσωπα γίνονται δέκτες βίαιων πράξεων και με αυτόν τον τρόπο στερούνται το δικαίωμα του σεβασμού της ζωής (δολοφονίες, βασανιστήρια, κακουχίες) και της ελευθερίας (φυλάκιση, διωγμοί, εξορίες) στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων. Οι διαπροσωπικές συγκρούσεις εμφανίζονται ως απόρροια των κοινωνικοπολιτικών δομών. Παρουσιάζονται περιπτώσεις κατά τις οποίες οι εθνο-θρησκευτικά και κοινωνικά ανίσχυροι γίνονται αποδέκτες βίαιων ενεργειών όπως η καταπίεση, η εξουθένωση και οι δολοφονίες από την κρατούσα τάξη στην προσπάθειά της να ενισχύσει την εξουσία της. Οι σχετικές αναφορές έχουν ως θέμα βιβλικές διηγήσεις της Παλαιάς Διαθήκης, γεγονότα συνδεδεμένα με το πρόσωπο και τη ζωή του Ιησού Χριστού, τη σφαγή των μικρών αγοριών που θανατώθηκαν από τον Ηρώδη, αγώνες σύγχρονων ρωμαιοκαθολικών θεολόγων οι οποίοι αγωνίστηκαν ενάντια σε ανελεύθερα δικτατορικά καθεστώτα με αποτέλεσμα να αποκηρυχτεί η δράση τους από την επίσημη ηγεσία της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας και να υποστούν διώξεις ή και θάνατο στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006, εκκλησιαστικές προσωπικότητες των πρώτων χριστιανικών χρόνων, αλλά και απλούς πολίτες-χριστιανούς που φυλακίστηκαν, μαστιγώθηκαν, διώχτηκαν, εκτελέστηκαν από την ιουδαϊκή θρησκευτική ηγεσία ή από τη ρωμαϊκή ηγεσία κατά τους διωγμούς, θεολογικές προσωπικότητες από την πατερική παράδοση της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας καθώς και μοναχούς, οι οποίοι εξορίστηκαν, διώχτηκαν κατά την περίοδο των αιρέσεων και της εικονομαχίας από την πολιτική ηγεσία, την Ιερά Εξέταση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, ένα πανίσχυρο δικαστήριο με κρατική δύναμη η οποία χρησιμοποιούσε βασανιστήρια και επέβαλλε θανατική ποινή στους διαφωνούντες με την ηγεσία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας

στα σχολικά όλων των περιόδων. Επίσης γίνεται αναφορά στους βίαιους εξισλαμισμούς των υπόδουλων Ορθοδόξων Ελλήνων από τους Ισλαμιστές Τούρκους και τα μαρτύρια που υφίσταντο όσοι αρνούσαν να εξισλαμιστούν. Ο λόγος είναι φορτισμένος και βεβαρυμμένος για τους μαθητές και τις μαθήτριες στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1974-1981 και 1982-1997 και πιο ήπιος στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1997-2006:

-«...Σύντομα όμως κατέφθαναν από τα Ιεροσόλυμα εχθρικές επιστολές, οι οποίες ξεσήκωναν τις ιουδαϊκές κοινότητες εναντίον του Παύλου, ο οποίος έφευγε από τη μια πόλη στην άλλη σχεδόν πάντοτε διωκόμενος, πολλές φορές μάλιστα άγρια κακοποιημένος. Όπως ο ίδιος αναφέρει, πέντε φορές μαστιγώθηκε στο υπόγειο της Συναγωγής, τρεις φορές ραβδίστηκε από ρωμαίους ραβδούχους, μια φορά λιθοβολήθηκε, χωριστά οι φυλακίσεις... (Β΄ Κορινθ. 11, 23-28)» (Γ΄ Γυμνασίου 1991: 32).

-«Το 13ο αιώνα ο Πάπας ίδρυσε την Ιερά Εξέταση, ένα πανίσχυρο εκκλησιαστικό δικαστήριο με κρατική δύναμη, για να ελέγχει και να τιμωρεί αιρετικούς και απίστους. Είχε μάλιστα την εξουσία να χρησιμοποιεί βασανιστήρια και να επιβάλλει θανατική ποινή (συνήθως κάψιμο). Έτσι εξαπολύθηκε τρομοκρατία εναντίον όποιου διαφωνούσε με τον Παπισμό...» (Γ΄ Γυμνασίου 1999: 197).

-«...Τα μαρτύρια στα οποία υποβάλλονταν οι χριστιανοί ήταν σκληρότατα και απάνθρωπα, ήταν ένας αργός θάνατος. Χιλιάδες μάρτυρες θανατώθηκαν στις φυλακές ή ρίχτηκαν σε στάδια για να γίνουν βορά άγριων θηρίων...» (Γ΄ Γυμνασίου 2006: 36).

Γ. Στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων καταγράφονται εδοκοινωνικές συγκρούσεις, μεταξύ των μελών που ανήκουν στην ίδια επικράτεια ή χώρα (εμφύλιος/θρησκευτικός πόλεμος) εξαιτίας διαφορετικών οικονομικών συμφερόντων και θρησκευτικο-ιδεολογικών αξιών και πεποιθήσεων. Στην περίπτωση αυτή η βία ασκείται από την κυρίαρχη εθνο-θρησκευτικά και κοινωνικά ομάδα εναντίον της ανίσχυρης με σκοπό τη διατήρηση της εξουσίας της. Παρουσιάζονται ιστορικές ενδοκοινωνικές διενέξεις, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται οι διώξεις των πρώτων χριστιανών από τους Ιουδαίους και τους Ρωμαίους, οι αιρέσεις οι οποίες καταγράφονται ως ιστορικό γεγονός το οποίο διαίρεσε την Εκκλησία και έστρεψε τους χριστιανούς σε μεταξύ τους συγκρούσεις στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων, η Εικονομαχία, οι θρησκευτικές συγκρούσεις Ρωμαιοκαθολικών και Προτεσταντών το

Μεσαίωνα στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006. Επίσης σημειώνονται περιπτώσεις ενδοκοινωνικών συγκρούσεων (ταξικές συγκρούσεις) ως αποτέλεσμα της άνισης κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής διαστρωμάτωσης. Οι σχετικές αναφορές έχουν ως θέμα τη θεοκρατική πολιτική της Παπικής Εκκλησίας το Μεσαίωνα στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1997-2006, τους αγώνες ενάντια στα δικτατορικά καθεστώτα στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006:

-«Διατάχτηκαν λοιπόν επανειλημμένα διωγμοί εναντίον των χριστιανών. Οι διωγμοί των αυτοκρατόρων ήταν γενικοί και συστηματικοί, ενώ οι διωγμοί που προκαλούσαν Ιουδαίοι και Εθνικοί ιερείς ήταν τοπικοί και είχαν περιορισμένη σημασία. Πολλοί από τους διωγμούς ήταν τόσο άγριοι και απάνθρωποι, ώστε μόνο τα μαρτύρια των χριστιανών από τους Τούρκους και οι πράξεις ορισμένων απολυταρχικών καθεστώτων στον εικοστό αιώνα θα μπορούσαν να συγκριθούν μαζί τους» (Α΄ Λυκείου 1979: 10-11).

-«... Οι Αρειανοί εκτός των άλλων μέσων για την επικράτησή τους, θα χρησιμοποιήσουν και τη βία. Ο τελευταίος αρειανός αυτοκράτορας της Ανατολής, ο Ουάλης (364-378), καταδίωξε με φανατισμό του Ορθοδόξους, πολλοί από τους οποίους κακοποιήθηκαν, εξορίστηκαν, και έχασαν τη ζωή τους» (Α΄ Λυκείου 1985: 65).

-«...Τη νύχτα από 23 προς 24 Αυγούστου 1572 σφαγιάστηκαν στη Γαλλία από τους Ρωμαιοκαθολικούς γύρω στις 20.000 Προτεστάντες...» (Γ΄ Γυμνασίου 1999: 200).

-« Κατά την επταετή ...δικτατορία... υπήρξαν ωστόσο και τα πρόσωπα εκείνα που εξέφραζαν το ήθος της Ορθοδοξίας και αντιστάθηκαν, όπως ο Μητροπολίτης Ελευθερουπόλεως Αμβρόσιος, ο ιερέας Γεώργιος Πυρουνάκης κ.ά. Πολλοί κατήγγειλαν ότι το σύνθημα της δικτατορίας 'Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών' ήταν απάτη και ότι η τυραννία δεν έχει σχέση με το Χριστιανισμό. Πολλοί επίσης συμπαραστάθηκαν στην εξέγερση του Πολυτεχνείου (1973) και διώχθηκαν...» (Γ΄ Γυμνασίου 1999: 221).

-«Τα αίτια της εικονομαχίας είναι κυρίως θεολογικά, αλλά έχουν και πολιτικό και κοινωνικό περιεχόμενο... Οι πιστοί στην Ελλάδα και στην Ιταλία επαναστατούν και συγκρούονται με τον εικονομαχικό στρατό του αυτοκράτορα. Ο Κωνσταντίνος Ε' (741-775), αργότερα, σκλήρυνε τον αγώνα κατά των εικόνων. Έκλεισε τα μοναστήρια και καταδίωξε τους μοναχούς που υποστήριζαν τη λατρεία των εικόνων. Ιερείς,

μοναχοί, απλοί πιστοί κακοποιήθηκαν, εξορίστηκαν και πολλοί εκτελέστηκαν...» (Γ΄ Γυμνασίου 2006: 73).

Δ. Καταγράφονται συγκρούσεις σε διακρατικό επίπεδο (πολεμικές συρράξεις). Γίνεται αναφορά στους δύο Παγκόσμιους Πολέμους στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1974-1981 και 1982-1997, σημειώνεται ο κίνδυνος καταστροφής του πλανήτη και ο αφανισμός του ανθρώπινου είδους στην περίπτωση ενός επικείμενου πυρηνικού πολέμου και γίνεται αναφορά στον αμυντικό ή «πατριωτικό» πόλεμο, η νομιμοποίηση του οποίου προβάλλεται ως προστασία των «ιερών και των οσίων» του λαού και της χώρας από τον άδικο εισβολέα στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων. Καταγράφονται ιστορικές διακρατικές διενέξεις στις οποίες όμως ο ελληνορθόδοξος «εθνικός» εαυτός είναι αυτός που στερείται την ελευθερία του, κινδυνεύει να τη χάσει ή προσπαθεί να την ανακτήσει στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων. Μεταξύ των γεγονότων αναφέρονται η κατάλυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας από τους Οθωμανούς Τούρκους στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1982-1997, οι Σταυροφορίες και η κατάλυση του Βυζαντινού κράτους από τους Δυτικούς ηγεμόνες, ο Μακεδονικός Αγώνας, ο Μικρασιατικός αγώνας του 1922 και η Γερμανική κατοχή στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006 και η επανάσταση του 1821 στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων:

-«...Οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, που γέμισαν το πρόσωπο της γης με νεκρούς, έγιναν μέσα στον αιώνα μας...» (Β΄ Λυκείου 1980: 223).

-« Τα χρόνια του β΄ παγκοσμίου πολέμου συνθέτουν μια οδυνηρή πτυχή της ελληνικής ιστορίας... Είναι γνωστές οι πληγές του β΄ παγκοσμίου πολέμου, Θάνατοι, κατοχή της πατρίδας μας από ξένα στρατεύματα, πείνα, εξαθλίωση, εθνικός διχασμός. ...» Β΄ Γυμνασίου 1982: 259).

-«Στη Δυτική Μακεδονία οι αγώνες της Εκκλησίας ενσαρκώθηκαν στο πρόσωπο του Γερμανού Καραβαγγέλη... Ο φλογερός αυτός κληρικός... στην Καστοριά αντιμετώπισε τους Βούλγαρους που ήθελαν τον αφελληνισμό της Μακεδονίας. Ήταν ο πρωτοπόρος, ο οργανωτής, η ψυχή του Μακεδονικού Αγώνα... Ένας άλλος εθνικός αγωνιστής είναι ο Σμύρνης Χρυσόστομος... Οι Τούρκοι τον απομάκρυναν κατά ακιρούς από το ποίμνιό του γιατί αναμείχτηκε στο Μακεδονικό Αγώνα...» (Β΄ Γυμνασίου 1982: 258).

-« ...η Ορθοδοξία στην Ανατολή βρέθηκε μπροστά σ' ένα εξωτερικό εχθρό, το Ισλάμ, που απειλούσε μόνιμα την ίδια της την ύπαρξη. Το πρόβλημα αυτό έγινε

εντονότερό από τη στιγμή που ένας μουσουλμανικός λαός, οι Τούρκοι, πάτησε το πόδι του στη Μ. Ασία και γύρεψε να κατακτήσει όλες τις χώρες της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η εγκατάστασή τους στη Μ. Ασία σήμανε και το τέλος της αυτοκρατορίας, που έγινε οριστικό με την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως στα 1453» (Γ΄ Γυμνασίου 1991: 209).

-«Η Εκκλησία πρόσφερε και το 1922 χιλιάδες μάρτυρες της πίστewς, γνωστούς και άγνωστους πια σε μας... Κλήρος και λαός της Εκκλησίας ταπεινώθηκαν για τις δύο ιδιότητες που έφερναν, του Έλληνα και του χριστιανού. Το μίσος των Τούρκων αυξανόταν, όταν διαπίστωναν ότι αυτοί ένωναν το λαό σε μια πνευματική δύναμη» (Γ΄ Γυμνασίου 1991: 245-246).

-«...Το πόσο φτηνή θεωρείται σήμερα η ανθρώπινη ζωή φαίνεται και από την επιπολαιότητα με την οποία αντιμετωπίζεται ο κίνδυνος ενός πυρηνικού πολέμου, που απειλεί να εξαφανίσει το ανθρώπινο γένος από τη γη...» (Γ΄ Λυκείου 1996: 117).

-«Η Δύση εκτρέφει συνεχώς σχέδια κατάκτησης της Ανατολής με τις Σταυροφορίες. Με την τέταρτη Σταυροφορία (1202-1204) καταλαμβάνει και καταστρέφει την Πόλη. Προσπαθεί να επιβάλει στα κατακτημένα μέρη τα λατινικά έθιμα. Αντιμετωπίζει τους ορθοδόξους ως εχθρούς χειρότερους και από τους μουσουλμάνους, οι οποίοι αποτελούσαν το πρόσχημα της Σταυροφορίας» (Γ΄ Γυμνασίου 2006: 104).

Ε. Ως συνέπειες των συγκρούσεων αναφέρονται οι διωγμοί, ο ξεριζωμός των ανθρώπων από τις πατρίδες τους και η δημιουργία προσφύγων, οι λεηλασίες και οι καταστροφές, εδαφών, μνημείων και έργων πολιτισμικής σπουδαιότητας, η παρακώλυση πολιτισμικής ανάπτυξης κατακτημένων περιοχών καθώς και η οικονομική εξουθένωση των εμπλεκόμενων μερών, η ηθική κατάπτωση στην οποία οδηγείται ο άνθρωπος, ορατή στα δεινά που υφίστανται οι συμμετέχοντες στον πόλεμο και κυρίως οι ανίσχυρες ομάδες ή οι «ηττημένοι» από τον πόλεμο και ο θάνατος ανθρώπων που συμμετέχουν στον πόλεμο κυρίως αμάχων, στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων. Παρουσιάζεται ο ανθρώπινος πόνος και η οδύνη που επιφέρουν οι συγκρούσεις καθώς και το αίσθημα φόβου και ανασφάλειας που τις συνοδεύει, οι τραυματισμοί και οι αναπηρίες των συμμετεχόντων στις συγκρούσεις αλλά και του άμαχου πληθυσμού στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006. Επιπροσθέτως καταγράφεται η γενοκτονία και ο φυλετικός αφανισμός,

ορατός στην εξολόθρευση των Εβραίων από τους Ναζί κατά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1997-2006:

-«...όταν κυριεύτηκε η Πόλη... Χύθηκε πολύ αίμα, ατιμάστηκαν μοναχές, βιάστηκαν παρθένες, αποκεφαλίστηκαν βρέφη· φονεύτηκαν με τα μαχαίρια των ασεβών άρχοντες, ιερείς, άντρες, γυναίκες, άνθρωποι κάθε ηλικίας» (Ανθολόγιο Πατερικών Κειμένων 1978: 53).

-« Ο πόλεμος... καταστρέφει την υγεία, τη σωματική ακεραιότητα ή και τη ζωή των πολεμιστών και πολλές φορές του άμαχου πληθυσμού. Βυθίζει στο πένθος, τη φτώχεια και τη δυστυχία χιλιάδες ανθρώπους. Καταστρέφει μεγάλα έργα του πολιτισμού και γενικά μόνο συμφορές προκαλεί» (Γ΄ Γυμνασίου 1980: 174).

-«Τρεις ώρες, ίσως κάτι λιγότερο, μας πήρε για να φτάσουμε από το Βελιγράδι στα σύνορα μεταξύ Σερβίας και Βοσνίας - Ερζεγοβίνης... Σχεδόν όλα τα μεγάλα κτίρια που έβλεπαν προς τον ποταμό είχαν σημάδια από σφαίρες πολυβόλων.... Σε λίγο δεν υπήρχε ούτε ένα κτίριο χωρίς ζημιές γύρω μας, παντού... Τα σπίτια είχαν γκρεμιστεί. Τζάμια και λυγισμένα σίδερα παντού, σ' όλο το δρόμο... Το Κάσα-μπα ήταν κάποτε ένα μουσουλμανικό χωριουδάκι μόλις δεκαπέντε χιλιόμετρα από κει όπου έγιναν οι αιματηρές μάχες γύρω από τη Σρεμπρένιτσα. Άρνολντ Σέρμαν, Κακοπιστία στα Βαλκάνια» (Α΄ Γυμνασίου 2006: 92).

-«Και στον 21ο αιώνα οι πόλεμοι αφανίζουν τους ανθρώπους.

Μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο έχουν ξεσπάσει πάνω από 130 άλλοι πόλεμοι σε όλη την υφήλιο. Σ' αυτούς έχασαν τη ζωή τους περισσότεροι από 20 εκατομμύρια άνθρωποι, ενώ άλλοι τόσοι πέθαναν από τις ασθένειες και την πείνα που ακολούθησαν. Τα περισσότερα θύματα ανήκουν στον άμαχο πληθυσμό» (Α΄ Γυμνασίου 2006: 107).

-«Οι Εβραίοι θεωρήθηκαν δήθεν "κατώτεροι", γιατί ανήκαν στη σημιτική φυλή, με ανατομικά χαρακτηριστικά που διέφεραν από εκείνα της τάχα "ανώτερης" αρίας φυλής των Ινδοευρωπαίων. Με τέτοια βιολογική πρόφαση εξοντώθηκαν εκατομμύρια αθώων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, αφού προηγουμένως χρησιμοποιήθηκαν ως πειραματόζωα στα εργαστήρια ευγονικής και υποβλήθηκαν σε αφάνταστα βασανιστήρια» (Γ΄ Λυκείου 2006: 111).

ΣΤ. Η λεκτική βία καταγράφεται μέσα από αναφορές, στις οποίες, η λεκτική πρόκληση ωθεί φυσικά πρόσωπα (άτομα, ομάδες, λαούς ή έθνη) να προβούν σε βίαιες πράξεις στα σχολικά βιβλία και των τριών περιόδων. Οι σχετικές αναφορές έχουν ως θέμα συκοφαντίες, διατάγματα ή διαγγέλματα της κυρίαρχης εθνοθηρησκευτικά και κοινωνικοπολιτικά τάξης τα οποία ωθούν τα μέλη μιας κοινωνίας ή τους πολεμιστές, στην περίπτωση πολεμικών συρράξεων, σε διάπραξη βίαιων ενεργειών, ομιλίες σύγχρονων λατινοαμερικανών θεολόγων με τις οποίες καλούνται οι λαοί να εναντιωθούν στην κρατική ηγεσία η οποία καταπατά θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα ζωής και ελευθερίας με σκοπό την αλλαγή των άνισων κοινωνικοοικονομικών και πολιτικών δομών στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006 και το κάλεσμα σε συγκρουσιακή εμπλοκή ως υπηρετικό υψηλών στόχων στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων:

-«... Ο Ισπανός Φερνάντο Κορτές, κατακτητής του Μεξικού (1519- 1521), σε επιστολή του προς τον βασιλιά της Ισπανίας, περιγράφει πώς παρακινούσε τους στρατιώτες του να υποτάξουν τους ντόπιους Ινδιάνους. Κόπιασα πολύ να τους πείσω - τους έλεγα ότι σας οφείλουν το αίμα τους και τη ζωή τους - ότι το ζήτημα ήταν για σας να κατακτηθούν οι πιο μεγάλες κτήσεις της οικουμένης. Ότι ποτέ ένας Ισπανός δε σκεπάστηκε από μια τέτοια επονείδιστη κηλίδα, μια τόσο άνανδρη λιποταξία. Εξάλλου, εδώ ήταν να χτυπήσουμε σαν καλοί χριστιανοί τους εχθρούς της αγίας μας πίστης, και κατά συνέπεια, να αξιωθούμε, στον άλλον κόσμο, τη δόξα την πιο περιφανή, επίσης και μιαν ανταμοιβή που καμιά γενιά δεν χάρηκε μέχρι τα τώρα. Τους έκανα να δουν ότι ολοφάνερα, ο Θεός αγωνιζόταν για μας... Φερνάντο Κορτές, Η κατάκτηση τον Μεξικού, εκδ. Στοχαστής (μτφρ. Πηνελόπη Μαξίμου), Αθήνα 1986, σελ. 45» (Γ' Λυκείου 2006: 77).

Ζ. Η ψυχολογική βία, ως δημιουργία φοβικού κλίματος, παρουσιάζεται να ασκείται από την κυρίαρχη εθνοθηρησκευτικά και κοινωνικοπολιτικά τάξη εναντίον φυσικών προσώπων με σκοπό να τα εξαναγκάσει να υπακούσουν ή να συμμορφωθούν με τις επιταγές της στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων. Ως μορφές εκδήλωσής της αναφέρονται ο εκφοβισμός (απειλές) για τη στέρηση του δικαιώματος του σεβασμού της ζωής (θάνατος, βασανιστήρια) και της ελευθερίας (φυλάκιση, διωγμοί, εξορίες). Καταγράφονται περιπτώσεις που ψυχολογική βία δέχονται τα άτομα ως πολίτες όταν έχουν διαφορετική ιδεολογική τοποθέτηση από αυτή που πρεσβεύει η κρατούσα τάξη. Στην πλειονότητα των αναφορών ο ορθόδοξος «εαυτός» γίνεται αποδέκτης

ψυχολογικής βίας από την ετερόδοξη ή αλλόθρησκη εθνική εξω-ομάδα. Εξιστορούνται συμβάντα που έχουν σχέση με απειλές για φυλάκιση, εξορία, δήμευση της περιουσίας, κακοποίηση ή θάνατο που δέχονταν οι πρώτοι χριστιανοί από την ιουδαϊκή και ρωμαϊκή ηγεσία κατά τους διωγμούς στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006, πρόσωπα που συνδέονται με τη ζωή και τη δράση του Ιησού Χριστού, ορθόδοξες χριστιανικές πατερικές προσωπικότητες από την κρατική ηγεσία κατά τις αιρέσεις στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων, οι διαφωνούντες με την ηγεσία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας κατά το Μεσαίωνα, οι ελληνορθόδοξοι χριστιανοί κατά την τουρκοκρατία για εξισλαμισμό στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1997-2006 και Έλληνες Ιεράρχες στη Γερμανική Κατοχή στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1982-1997:

-«...Στο μεταξύ για εκείνους που μου καταγγέλλονταν σαν χριστιανοί, ακολούθησα την εξής μέθοδο. Τους ρωτούσα αν είναι χριστιανοί. Σ' εκείνους που το ομολογούσαν επαναλάμβανα δυο και τρεις φορές την ερώτηση, απειλώντας τους ότι θα τους τιμωρήσω...» (Γ' Γυμνασίου 1991: 65).

-«Μια από τις εξαιρετικές ενέργειες ήταν και η έγγραφη διαμαρτυρία του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού προς τις Γερμανικές αρχές για το διωγμό των Εβραίων της Ελλάδας (1943)...Όταν ο Γερμανός Στρατηγός Στροπ έλαβε το έγγραφο, απείλησε τον Αρχιεπίσκοπο ότι θα τον τουφεκίσει...» (Γ' Γυμνασίου 1999: 221).

-«Οι δικαστές... αφού δεν εύρισκαν δικαιολογία για να τους τιμωρήσουν, τους άφησαν ελεύθερους, απειλώντας τους με φυλάκιση αν συνέχιζαν το κήρυγμα...» (Γ' Γυμνασίου 2006: 21).

-«...ο Απόστολος Παύλος ...επέστρεψε στα Ιεροσόλυμα. Εκεί... οι Ιουδαίοι απείλησαν τη ζωή του...» (Γ' Γυμνασίου 2006: 34).

Η. Παρουσιάζονται προτάσεις για αποφυγή των συγκρούσεων προβάλλοντας το διάλογο και τη μη βία ως τρόπους επίλυσης των διαφορών. Οι σχετικές αναφορές έχουν ως θέμα τη συνειδητοποίηση των πραγματικών αιτών των συγκρούσεων, το αδιέξοδο που δημιουργούν και την προσπάθεια για την άρση τους, σε ατομικό, κοινωνικό και διεθνές επίπεδο ως ευθύνη, αφενός, όλων των ανθρώπων και κυρίως των χριστιανών, και, αφετέρου, αυτών που κυβερνούν και εξουσιάζουν στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1982-1997, την προβολή της μη βίας στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων, το διάλογο ως μέσο επικοινωνίας, προσέγγισης και παραμερισμού των διαφωνιών, καθώς και την πρόταξη της ανοχής ανάμεσα σε αυτούς που έχουν

διαφορετικές ιδεολογικές τοποθετήσεις και την προβολή των σημείων που ενώνουν άτομα, έθνη και λαούς και όχι αυτών που τα χωρίζουν στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006:

-«...Η ειλικρινής και προσωπική επικοινωνία των ανθρώπων δημιουργεί κατανόηση, συμπάθεια, πνευματική και πολιτιστική προσέγγιση, παραμερισμό στις παρεξηγήσεις και στις εχθρότητες... Χρειάζεται να ανεχόμαστε εκείνους, που διαφωνούν μαζί μας και να μην προβάλλουμε πρώτα τις διαφωνίες μας, αλλά τα σημεία που μας ενώνουν» (Γ΄ Λυκείου 1982: 138).

-«Η στάση της Εκκλησίας απέναντι στον κόσμο, τα συστήματα και τις ιδεολογίες, είναι γενικά διαλεκτική... οι χριστιανοί, λοιπόν μπορούν και οφείλουν να συνεργάζονται μέσα στο σύγχρονο πλουραλιστικό κόσμο με όλες τις κοινωνικοπολιτικές ομάδες στα πλαίσια του σεβασμού και της ισοτιμίας...» (Α΄ Λυκείου 1992: 174).

Γ. Συμπεράσματα

Ο Η μελέτη των δεδομένων της παρούσας έρευνας επιτρέπει για τα υπό ανάλυση σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών τις εξής γενικές διαπιστώσεις:

Γνωστοποιούνται με όμοιο τρόπο οι αιτίες των συγκρούσεων, παρουσιάζονται οι μορφές συγκρούσεων σε όλα τα επίπεδα (διαπροσωπικό, διομαδικό, διακρατικό/πολεμικές συρράξεις), ενώ παράλληλα καταγράφεται η λεκτική και ψυχολογική βία, στοιχεία που συνδέονται και με την καταπάτηση θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ως επακόλουθο κοινωνικοπολιτικών, οικονομικών και εθνοθρησκευτικών παραγόντων. Επιπλέον καταδικάζονται οι συγκρούσεις μέσα από την προβολή των δεινών που προκαλούν οι εχθροπραξίες και προβάλλεται ο διάλογος και η μη βία ως τρόποι επίλυσης των διαφορών. Ενημερώνονται, επομένως, οι μαθητές και οι μαθήτριες αναφορικά με θέματα συγκρούσεων και διαφαίνεται μια προσπάθεια καλλιέργειας αντι-συγκρουσιακών στάσεων, ενώ έμμεσα υπογραμμίζεται η αξία της ειρήνης με σκοπό τη διαμόρφωση στους εκπαιδευόμενους και εκπαιδευόμενες φιλειρηνικών διαθέσεων.

Οι αναφορές στην κατηγορία της «άμεσης βίας» ερμηνεύονται ως απόρροια των πολιτικών αποφάσεων των κυβερνήσεων της περιόδου 1974-2006 για έναν στρατηγικό εκπαιδευτικό ευρωπαϊκό προσανατολισμό της Ελλάδας (Χαραλάμπους,

2007) ο οποίος προϋποθέτει, μεταξύ άλλων, τη δημιουργία αντισυγκρουσιακών στάσεων και τη σύμπλευση της Ελλάδας με τις χώρες της Ε.Ε.

Ωστόσο, αντίφαση με τα προηγούμενα εμφανίζουν τα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων όταν αναφέρονται σε διενέξεις στις οποίες εμπλέκονται οι ελληνορθόδοξοι. Στις περιπτώσεις αυτές ο ελληνορθόδοξος «εαυτός» προβάλλεται με θετικά αυτο-στερεότυπα ως αποδέκτης βίαιων συμπεριφορών και ενεργειών ο οποίος αντιστέκεται ηρωικά, νομιμοποιώντας με αυτόν τον τρόπο τη χρήση βίας στην υπεράσπιση της απειλούμενης πίστης και πατρίδας σε αντίθεση με τον εθνοκθρησκευτικά «άλλο», ο οποίος παρουσιάζεται με «φυσικοποιημένα» αρνητικά ετερο-στερεότυπα να στρέφεται εναντίον του ελληνορθόδοξου εθνικού «εαυτού». Με αυτόν τον τρόπο όμως δυνητικά μπορεί να δημιουργηθεί στους μαθητές και στις μαθήτριες ιδεολογική σύγχυση αφού από την μια πλευρά καλούνται να αποκτήσουν φιλειρηνική συμπεριφορά και από την άλλη ετοιμοπόλεμη διάθεση απέναντι σε αυτούς που απειλούν την πίστη και την πατρίδα τους, δημιουργώντας παράλληλα στάσεις ελληνορθόδοξης ομογενοποίησης. Η αντίθεση αυτή μπορεί να ερμηνευτεί ως απόρροια της εθνοκεντρικής εκπαιδευτικής εσωστρέφειας της περιόδου 1974-1981 λόγω των επιπτώσεων των γεγονότων της Κύπρου και των τεταμένων ελληνοτουρκικών σχέσεων. Επίσης η διατήρηση του εθνικού προσανατολισμού στην εκπαίδευση στην περίοδο 1982-1997 ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα των γεγονότων που σημειώθηκαν στα Βαλκάνια (Μακεδονικό ζήτημα), την αλλαγή του γεωπολιτικού κλίματος στην Ελλάδα λόγω της εισροής μεταναστών από τα Βαλκάνια, την Ανατολική Ευρώπη και της χώρες της Μ. Ανατολής, Αφρικής και Ασίας καθώς και την ένταση στις σχέσεις Ελλάδας – Τουρκίας (Ίμια), τα οποία ανέδωσαν σχήματα εθνικισμού προκειμένου να προστατευτεί η επαπειλούμενη ελληνορθόδοξη εθνική ταυτότητα. Παράλληλα η πολιτική απόφαση διατήρησης του εθνικιστικού προσανατολισμού στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1997-2006 ερμηνεύεται επίσης ως προσπάθεια συνοχής της ελληνορθόδοξης ταυτότητας λόγω της διεθνοποίησης και της παγκοσμιοποίησης από τα οποία θεωρήθηκε ότι απειλείται.

Παρά το γεγονός ότι τα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων παρουσιάζουν την προαναφερθείσα διττή υπόσταση, στοιχειοθετημένη στο γεγονός ότι, αφενός, οι συγκρούσεις και η χρήση βίας απαντώνται με αρνητική αξιολόγηση και οι εκπαιδευόμενοι και οι εκπαιδευόμενες διδάσκονται πώς είναι εφικτή η αποφυγή εχθροπραξιών με ειρηνικές και δημοκρατικές διαδικασίες, και αφετέρου, ο ορθόδοξος

εθνικός «εαυτός» παρουσιάζεται σε διενέξεις για τις οποίες υπεύθυνος είναι πάντα ο θρησκευτικοεθνικά «άλλος» και συνεπώς η χρήση άμεσης βίας θεωρείται καθόλα νόμιμη και αναγκαία, από το σύνολο των αναλύσεων προκύπτει ότι τα υπό έρευνα σχολικά βιβλία καταδικάζουν τη συγκρουσιακή επίλυση των διαφορών και ο πόλεμος εμφανίζεται ως ένα σύνολο από βίαιες επιχειρήσεις και εχθροπραξίες, που, αφενός, δε διευθετεί τις διαφορές μεταξύ των λαών, και, αφετέρου, προκαλεί πλήθος δεινών σ' αυτούς. Επομένως θεωρούμε ότι υπάρχει σε αυτά ορατή πρόθεση να διαμορφώσουν μαθητές και μαθήτριες ενημερωμένους και ενημερωμένες πάνω στα θέματα της άμεσης βίας, να τους καλλιεργήσουν αντισυγκρουσιακές και αντιμιλιταριστικές στάσεις, ώστε να οδηγηθούν σταδιακά τόσο σε μια προσωπική δέσμευση για απόρριψη της βίας όσο και στην αναγνώριση της καθολικότητας των ευθυνών όλων απέναντι στην εξάλειψη της, με σαφές το όραμα να καταστούν έτσι ενεργοί πολίτες στη δόμηση ειρηνικών και δίκαιων κοινωνιών.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Apple, M. (2008). Επίσημη γνώση (μτφρ. Μ. Μπατίλας). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Ardizzone, L. (2001). Towards Global Understanding: The Transformative Role of Peace Education. *Current Issues in Comparative Education*, 4 (2), 16-25.
- Arweck, E. & Nesbitt, E. (2008). Peace and non-violence: Sathya Sai Education in Human Values in British schools. *Journal of peace education*, 5 (1), 17-32.
- Άχλης, Ν. (1983). Οι γειτονικοί μας λαοί, Βούλγαροι και Τούρκοι, στα σχολικά βιβλία Ιστορίας Γυμνασίου και Λυκείου. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Bajai, M., & Brantmeier, E. (2010). The Politics, Praxis, and Possibilities of Critical Peace Education. *Journal of Peace Education*, 7 (2), 241-242.
- Bekerman, Z. (2007). Rethinking intergroup encounters: Rescuing praxis from theory, activity from education, and peace/co-existence from identity and culture. *Journal of Peace Education* 4 (1), 21–37.
- Coy, P. & Hancock, L. (2010). Mainstreaming peace and conflict studies: designing introductory courses to fit liberal arts education requirements. *Journal of Peace Education*, 7 (2), 205-219.
- Danesh, H. (2006). Towards an integrative theory of peace education. *Journal of Peace Education*, 3 (1), 55-78.
- Fritzsche, K. (1992). Τα σχολικά εγχειρίδια ως αντικείμενο έρευνας. Ματιές στη διεθνή έρευνα σχολικών εγχειριδίων. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 17, 173-183.
- Galtung, J. (1969). Violence, Peace and Peace Research. *Journal of Peace Research*, 6 (3), 167-191.
- Galtung, J. (1996). *Peace by peaceful means: Peace and conflict, development and civilization*. London: Sage.
- Giroux, A. (1981). Hegemony, resistance and the paradox of educational reform. *Interchange*, 12 (2-3), 3-26.
- Harris, I. (2004). Peace Education theory. *Journal of Peace Education*, 1 (1), 5-20.
- Hettler, S. & Johnston, L. (2009). Living peace: an exploration of experiential peace education, conflict resolution and violence prevention programs for youth. *Journal of Peace Education*, 6 (1), 101-118.
- Hicks, D. (2004). Teaching for tomorrow: how can futures studies contribute to peace education? *Journal of Peace Education*, 1 (1), 165-178.
- Johnsen, E. (1993). *Textbooks in the Kaleidoscope. A Critical Survey of Literature and Research on Educational Texts*. Transl. L. Sivesind, Oslo: Scandinavian University Press.

- Johnson, D. & Johnson, R. (2006). Peace education for consensual peace: The essential role of conflict resolution. *Journal of Peace Education*, 3 (2), 147-174.
- Luke, A. (1988). *Literacy, Textbooks and Ideology*. Philadelphia: Falmer Press.
- Lum, J. (2010). Peace Education: Past, Present, & Future. *Journal of Peace Education*, 7 (2), 243-244.
- Mayring, P. (2000). *Qualitative Inhaltsanalyse. Grundlagen und Techniken*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag.
- Μαυροσκούφης, Δ. (2006). Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική ιδεολογία: Ερμηνευτική προσέγγιση του 'επεισοδίου Τρίτση'. Στο: Δ. Χαραλάμπους (επιμ.), *Διαχρονικές και Συγχρονικές Προσεγγίσεις της Εκπαίδευσης*. Αντιχάρισμα στον καθηγητή Νίκο Π. Τερζή (σ. 152-196). Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη.
- Μπονίδης, Κ. (1998). Έρευνα των προδιαγραφών της διδασκαλίας στην Ελληνική Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση: Η ανάλυση των εν χρήσει σχολικών εγχειριδίων του γλωσσικού μαθήματος υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή). Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- Μπονίδης, Κ. (2003). Η παιδαγωγική και η εκπαίδευση της ειρήνης ως φορείς σχεδιασμού και διάχυσης ενός κοινωνικού νεωτερισμού στη ΝΑ Ευρώπη. *Επιστήμες της Αγωγής*, 3, 87-99.
- Μπονίδης, Κ. (2004). Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας: διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μπονίδης, Κ. (2007). Οι επίσημες προδιαγραφές της διδασκαλίας της μεταπολίτευσης: ιστορικο-συγκριτική και κριτική προσέγγιση. Στο: Δ. Χαραλάμπους (επιμ.), *Μεταπολίτευση & Εκπαιδευτική πολιτική: παρελθόν-παρόν-μέλλον* (σ. 265-297). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπονίδης, Κ. (2009). Κριτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην έρευνα του περιεχομένου των σχολικών βιβλίων: θεωρητικές παραδοχές και «παραδείγματα» ανάλυσης». *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, 13, 86-122.
- Μπονίδης, Κ. (2014a). Η Ανάλυση Περιεχομένου ως μια μεικτή ποιοτική μεθοδολογική προσέγγιση ανάλυσης κειμένων. Στο: Μ. Πουρκός (επιμ.), *Δυνατότητες και Όρια μείξης των Μεθοδολογιών στην Κοινωνική και Εκπαιδευτική Έρευνα: Διευρύνοντας τις Προοπτικές στον Ερευνητικό Σχεδιασμό* (σ. 473-479). Αθήνα: Ίων.
- Μπονίδης, Κ. (2014b). The image of the Balkan «other»/the neighbor in the Greek school. Στο: D. Goudiras., & M. Rantzou (Eds.), *Πρακτικά του 16ου Διεθνές Συνεδρίου που οργάνωσε η Βαλκανική Εταιρεία Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης στη Θεσσαλονίκη 26-29 Σεπτεμβρίου 2013. The Image of the "Other"/the Neighbour in the Educational*

- Systems of the Balkan Countries (1998-2013) (σ. 25-40). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας/ University of Macedonia Press.
- Μπονίδης, Κ. (υπό έκδοση α). Παιδαγωγική της Ειρήνης. Η θεωρία και η πράξη μιας εκπαίδευσης που αποβλέπει στην ειρήνη, την κοινωνική δικαιοσύνη και την οικολογία. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μπονίδης, Κ. (υπό έκδοση β). Η Έρευνα και η αξιολογική Έρευνα των σχολικών βιβλίων: Το πεδίο, οι διαστάσεις και το μεθοδολογικό ζήτημα. Στο: Α. Κουλουμπαρίτση (επιμ.), Το σχολικό βιβλίο: Σχεδιασμός-Εφαρμογή-Αξιολόγηση. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Ξωχέλης, Π., Καψάλης, Α., Ισχυρλιάδου, Α., Λουκίδου, Δ., Μπονίδης, Κ., Χατζησαββίδης, Σ. (2000α). Η εικόνα του «άλλου» στα σχολικά εγχειρίδια γλωσσικής διδασκαλίας των βαλκανικών χωρών Στο: Α. Καψάλης, Κ. Μπονίδης, Α. Σιπητάνου, (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου που οργανώθηκε στη Θεσσαλονίκη, 16-18 Οκτωβρίου 1998. Η Εικόνα του «άλλου»/Γείτονα στα Σχολικά βιβλία των Βαλκανικών χωρών (σ. 43-66). Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός.
- Ξωχέλης, Π., Καψάλης, Α., Ισχυρλιάδου, Α., Λουκίδου, Δ., Μπονίδης, Κ., Χατζησαββίδης, Σ. (2000β). Η εικόνα του «άλλου» στα σχολικά βιβλία Ιστορίας των βαλκανικών χωρών. Στο: Α. Καψάλης, Κ. Μπονίδης, Α. Σιπητάνου, (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου που οργανώθηκε στη Θεσσαλονίκη, 16-18 Οκτωβρίου 1998. Η Εικόνα του «άλλου»/Γείτονα στα Σχολικά βιβλία των Βαλκανικών χωρών (σ. 67-99). Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός.
- Ξωχέλης, Π. (2002). Η δραστηριότητα του Κέντρου Έρευνας Σχολικών Βιβλίων και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Μακεδόν, 10, 93-98.
- Page, J. (2004). Peace Education: Exploring some philosophical foundations. *International Review of Education*, 50 (1), 3-15.
- Πουρκός, Μ. (2010). Η Φαινομενολογική Μέθοδος Έρευνας: Από τη Φιλοσοφική Προοπτική στην Ποιοτική Έρευνα. Στο: Μ. Πουρκός, & Μ. Δαφέρμος (επιμ.), Ποιοτική Έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες: Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα (σ. 371-412). Αθήνα: Τόπος.
- Reardon, B. (2002). Human Rights and the global campaign for peace education. *International Review of Education*, 48 (3-4), 283-284.
- Salomon, G. (2004). What is peace education. *Journal of peace education*, 1 (1), 123-127.
- Toh, S. (2010). A report on the Peace Education Commission Program, International Peace Research Association Conference 2010. Sidney, Australia. *Journal of Peace Education*, 7 (2), 225-228.

- Τσέκου, Α. (2014a). Οι γείτονες βαλκάνιοι λαοί και οι Ρώσοι στα ελληνικά σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της περιόδου 1974-2006: Διαχρονική έρευνα υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης. *Νέα Παιδεία*, 152, 94-110.
- Τσέκου, Α. (2014b). Όψεις εθνοκεντρισμού στα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της μεταπολιτευτικής περιόδου 1974-2006: Ο ορθόδοξος εθνικός «εαυτός» και ο εθνικός «άλλος». *Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου*, 19, 117-132.
- Τσέκου, Α. (2014c). The image of the Balkan peoples in the Secondary Education's textbooks of Religious Education in the period between 1974-2011: A timeless research in the light of Pedagogy of Peace. Στο: D. Goudiras, & M. Rantzou (Eds.), Πρακτικά του 16ου Διεθνές Συνεδρίου που οργάνωσε η Βαλκανική Εταιρεία Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης στη Θεσσαλονίκη 26-29 Σεπτεμβρίου 2013. *The Image of the "Other"/the Neighbour in the Educational Systems of the Balkan Countries (1998-2013)* (σ. 357-370). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας/ University of Macedonia Press.
- Τσέκου, Α. (2014d). How Greeks view their Neighbours in the content of the Religious Education School Textbooks. Στο: D. Goudiras, & M. Rantzou (Eds.), Πρακτικά του 16ου Διεθνές Συνεδρίου που οργάνωσε η Βαλκανική Εταιρεία Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης στη Θεσσαλονίκη 26-29 Σεπτεμβρίου 2013. *The Image of the "Other"/the Neighbour in the Educational Systems of the Balkan Countries (1998-2013)* (σ.754-759). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας/ University of Macedonia Press.
- Τσέκου, Α. (2015). Τα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1974-2006): Διαχρονική έρευνα υπό το πρίσμα της Εκπαίδευσης για την Ειρήνη και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή). Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- Τσέκου, Α. (υπό έκδοση). Οι ετερόδοξοι εθνικοί «άλλοι» στα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της περιόδου 1974-2006. Στο: Σ. Πανταζής, Ε. Μαράκη, Μ. Καδιανάκη, Ε. Μπελαδάκης (επιμ.), Πρακτικά του 1ου Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου με θέμα: Το σύγχρονο σχολείο μέσα από το πρίσμα των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών: Από τη θεωρία στην καθημερινή πρακτική που οργάνωσε το Ινστιτούτο Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών (I.A.K.E) στο Ηράκλειο Κρήτης 24-26 Απριλίου 2015. Ηράκλειο: I.A.K.E.
- Χαραλάμπους, Δ. (2007). Μεταπολεμική και μεταπολιτευτική εκπαιδευτική πολιτική: Από την ασυνέχεια στη συνέχεια. Στο: Χαραλάμπους, Δ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση &*

Εκπαιδευτική πολιτική: παρελθόν-παρόν-μέλλον (σ. 121-144). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

UNESCO (1949). A Handbook for the Improvement of Textbooks and Teaching Materials as Aids to International Understanding. Paris: Fortin.

UNESCO (1974). Recommendation concerning education for international understanding, co-operation and peace and education relating to human rights and fundamental freedoms. Paris, France: UNESCO. Recommendation adopted by the General Conference of UNESCO at the 18th Session, on 19 November, 1974.

Παράθεμα

Το υπό έρευνα υλικό

1. Θεοδώρου, Ε. (1978). Ανθολόγιο Πατερικών Κειμένων. Για τις τρεις τάξεις του Λυκείου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
2. Πετρούνιας, Β. (1979). Εκκλησιαστική Ιστορία. Α΄ Λυκείου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
3. Μπούκης, Χ. (1980). Ορθόδοξη πίστη και ζωή. Γ΄ Γυμνασίου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
4. Μάσσος, Ι., Ζάγκας, Α., Κούβελας, Γ. (1980). Χριστιανισμός και Κόσμος. Β΄ Λυκείου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
5. Καρδαμάκης, Μ., Γκότσης, Χ., Κωνσταντινίδης, Ι., Λυκάκης, Κ. (1982). Ο λαός του Θεού. Ιστορία της Εκκλησίας. Β΄ Γυμνασίου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
6. Γρηγοριάδης, Κ. (1982). Χριστιανική Ηθική. Γ΄ Λυκείου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
7. Πάλλης, Π, πρ. Μεταλληνός, Γ., Τούντας, Φ. (1985). Χριστιανισμός και Ιστορία. Α΄ Λυκείου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
8. Καριώτογλου, Α., Ροδίτης, Γ. (1991). Εκκλησία μια νέα κοινωνία σε πορεία. Γ΄ Γυμνασίου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
9. Κιρμιζής, Α., Λιαλαμπής, Π. , Χριστοφορίδης, Β. (1992). Θεολογία, Λατρεία και Ζωή της Εκκλησίας. Για την Α΄ Λυκείου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
10. Δόικος, Δ., Κωνσταντίνου, Μ., Καζλάρη, Π. (1996). Προετοιμασία των ανθρώπων για τον καινούριο κόσμο του Θεού Α΄ Γυμνασίου, Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
11. Αγουρίδης, Σ., Νίκας, Σ. (1996). Ο Χριστός και ο Καινούριος Κόσμος του Θεού. Β΄ Γυμνασίου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
12. Καριώτογλου, Α., Κεσόπουλος, Α., Παπαευαγγέλου, Π., Τσανανάς, Γ. (1996). Χριστιανισμός και Θρησκευματα. Β΄ Λυκείου.
13. Μαντζαρίδης, Γ., Γιούλτσης, Β., Πέτρου, Ι., Τζουμάκας, Ν. (1996). Θέματα Χριστιανικής Ηθικής. Γ΄ Λυκείου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.

14. Δρίτσας, Δ., Μόσχος, Δ., Παπαλεξανδρόπουλος, Σ. (1999/2006). Χριστιανισμός και Θρησκευόμενα. Β΄ Ενιαίου Λυκείου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
15. Μπέζγος, Μ., Παπαθανασίου, Α. (1999/2006). Θέματα Χριστιανικής Ηθικής. Γ΄ Ενιαίου Λυκείου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
16. Γκότσης, Χ., π. Μεταλληνός, Γ., Φίλιας, Γ. (2000). Ορθόδοξη πίστη και λατρεία. Α΄ Ενιαίου Λυκείου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
17. Δορμπαράκης, Γ., Καριώτογλου, Α., Πατρώνος, Γ. (2002). Η προετοιμασία των ανθρώπων για τον καινούριο κόσμο του Θεού Α΄ Γυμνασίου, Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
18. Παπαθανασίου, Α., Φίλιας, Γ., Αργυρόπουλος, Α., Καραχάλιας, Σ. (1999). Εκκλησία: η νέα κοινωνία σε πορεία Γ΄ Γυμνασίου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
19. Γριζοπούλου, Ο. Καζλάρη, Π. (2006). Θρησκευτικά Α΄ Γυμνασίου. Παλαιά Διαθήκη. Η προϊστορία του Χριστιανισμού. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
20. Τσανανάς, Γ., Μπάρλας, Α. (2006). Θρησκευτικά Β΄ Γυμνασίου. Καινή Διαθήκη. Ο Ιησούς Χριστός και το έργο του. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
21. Καραχάλιας, Σ., Μπράτη, Π., Πασσάκος, Δ., Φίλιας, Γ. (2006). Θρησκευτικά Γ΄ Γυμνασίου. Θέματα από την Ιστορία της Εκκλησίας. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.